

DISTRIBUCIÓ DE LA PINTURA RUPESTRE ESQUEMÀTICA AL PAÍS VALENCIÀ.

Palmira Torregrosa i Giménez.

ABSTRACT

We study in this paper the distribution of known shelters with schematic cave painting around the País Valencià. We also attempt to reveal the possible existence of several places where this art shows specific characteristics.

RESUM

En aquest treball analitzem la distribució dels abrics amb art rupestre esquemàtic coneguts fins al moment al País Valencià. També intentem determinar la possible existència de diversos nuclis on aquest art presenta característiques concretes.

INTRODUCCIÓ

El País Valencià constitueix una zona important pel que fa a la presència d'art rupestre postpaleolític, on els diversos descobriments han permés identificar l'existència de tres manifestacions artístiques com són l'art llevanti, l'art macroesquemàtic i l'art esquemàtic, que encara que pareixen respondre a concepcions diferents, solen aparéixer de vegades, coexistent en un mateix abric.

La presència en una mateixa zona de figures llevantines i esquemàtiques dificulta la individualització d'aquestes, ja que tant trobem representacions llevantines amb certa esquematització com esquemàtiques tractades amb naturalisme. Però, el tema de l'estil no està resolt a hores d'ara i la tendència de cada autor a incloure les figures dins d'un art o d'un altre és, de moment, subjectiva.

HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

Els diferents descobriments i estudis que s'han realitzat al País Valencià revelen l'existència d'importants nuclis de pintura rupestre esquemàtica distribuïts, encara que no de manera uniforme, per tot el territori valencià. Però, fins la dècada dels 80, els abrics publicats foren pocs i aïllats. És a partir d'aquest moment, quan

els nous descobriments posaran en evidència l'existència d'un conjunt important en aquest espai geogràfic i demostraran l'amplitud i desenvolupament de l'art esquemàtic al País Valencià.

Les pintures de Morella (HERNANDEZ PACHECO, 1918) i el conjunt de la Valltorta (OBERMAIER i WERNERT, 1919) constitueixen la primera referència d'art rupestre esquemàtic de la província de Castelló i per tant de tota la Comunitat. Les primeres notícies sobre pintura rupestre esquemàtica a la província d'Alacant aparéixen amb la publicació de les pintures de la Peña Escrita de Tàrbena (JIMENEZ DE CISNEROS, 1922) i l'any 1924 es publica la Cova de l'Aranya (HERNANDEZ PACHECO, 1924), el primer abric amb pintura esquemàtica a la província de València.

Però, fou l'abat Breuil qui, després de publicar la Cova del Pernil de Xàtiva (BREUIL, 1928) arreplegà tots els jaciments d'art esquemàtic de la Península Ibèrica en la monumental obra *Les peintures rupestres schématiques de la Peninsule Ibérique* (BREUIL, 1932-35), on incloïa els abrics del País Valencià abans citats, a més d'altres com els de Beniatjar, descoberts per M. Pardo en 1933 (HERNANDEZ i SEGURA, 1985).

Sols després dels anys 50 es tornarien a publicar nous abrics. Així J. B. Porcar donava a

conèixer les pintures del Mas del Cingle (PORCAR, 1950), on a més de pintures naturalistes hi havia, segons ell, un conjunt de «tectiformes y signos esquemáticos». Un any després es descobria a Alcoi la Cova de la Sarga (BELTRAN, 1974), es publicaven les pintures de Dos Aguas (JORDA i ALCACER, 1951) i a principis dels seixanta, E. Ripoll arreplegava en monografia alguns jaciments d'art de la zona de la Gasulla que havien estat descoberts per M. Fabregat i donats a conèixer per J. B. Porcar amb la col.laboració de H. Obermaier i H. Breuil (1934-35).

Anys després, P. Acosta (1968) publicà la important obra en la qual, per primera vegada, es realitzava una síntesi i un treball complet de la pintura rupestre esquemàtica a Espanya, i s'analitzava tant la tipologia de les diferents figures com la cronologia i el possible significat. Encara que els abrics valencians inclosos eren pocs (l'Aranya, Beniatjar, Civil, Cinto de la Ventana, Mas del Cingle, Pernil i Peña Escrita), l'obra suposà un nou camí que les següents investigacions havien de seguir.

Posteriorment aparegueren nous treballs on es donaven a conèixer els calcs i descripcions de pintures, algunes de les quals eren inèdites fins aquell moment (BELTRAN, 1974; GONZALEZ, 1979).

A finals dels setanta i principis dels vuitanta es realitzaven importants descobriments a la zona nord de la província d'Alacant. Açò donà lloc, quasi durant una dècada, a un sistemàtic treball de prospecció i estudi a l'àrea nord d'aquesta província i a la sud de València i, com a resultat, s'obtingué el descobriment d'un important nombre de jaciments amb art prehistòric. Aquest ric panorama posava de manifest la necessitat d'una labor de síntesi que arreplegara tots els nous jaciments amb art i revisara les antigues publicacions amb nova metodologia. Aquest projecte donà origen al corpus d'art rupestre d'Alacant (HERNANDEZ, FERRER i CATALA, 1988). Alguns d'aquests abrics eren publicats el mateix any per J. Aparicio, A. Beltrán i J. D. Boronat (1988). També a principis dels vuitanta es donaven a conèixer

nous abrics de les zones de Bicorp (MONZONIS i VIÑAS, 1980) i el Maestrat (VIÑAS, SARRIA i MONZONIS, 1981).

En els darrers anys, els descobriments i publicacions de nous abrics han augmentat al País Valencià. Però, la principal característica d'aquests descobriments és que es tracta d'abrics aïllats (SARRIA, 1987; BOLUFER, 1989; MARTINEZ SANJO, 1989; GRANDE DEL BRIO i GONZALEZ TABLAS, 1990; RIPOLLES, 1990; OLIVER i ARIAS, 1991; entre d'altres) o algun nucli amb diversos jaciments com és el cas de la capçalera del riu d'Ontinyent (RIBERA, 1989a, b, c i d).

DISTRIBUCIÓ DE LA PINTURA RUPESTRE ESQUEMÀTICA AL PAÍS VALENCIÀ

Qualsevol grup humà ha estat molt vinculat al seu entorn geogràfic, més encara en les cultures prehistòriques on aquesta relació degué ser més estreta. L'aproximació al medi físic ens ajuda a comprendre millor la importància del relleu, la xarxa hidrogràfica o les vies de comunicació per a la situació dels abrics amb art.

El País Valencià constitueix una àrea geogràfica propícia per a la situació dels abrics amb art rupestre, per la presència d'alineacions de muntanyes i valls recorregudes per rius i rambles que donen lloc a barrancs de formació càrstica.

Al llarg de barrancs principals i d'altres tributaris se situen la majoria dels abrics; es poden destacar nuclis importants com el barranc de l'Infern (Alacant), barranc Moreno (València), o barranc de la Gasulla (Castelló). Aquests barrancs s'associen, normalment, a cursos d'aigua, sia rius o sia rambles. A més a més, solen actuar com a vies de pas o comunicació entre alineacions de muntanyes o com a camí cap al mar (com a la Marina Alta, on la successió de barrancs i valls arriba fins al mar).

Dins d'aquests barrancs, les pintures se situen en abrics o balmes de poca profunditat, la qual cosa permet observar les pintures a la llum del dia. Les parets dels abrics són rocoses i de vegades presenten escorxats.

Els abrics solen ocupar dins dels barrancs les zones més altes, encara que no podem establir una altitud mitjana de preferència, ja que aquesta està sotmesa a les condicions geològiques de cada àrea. Respecte a l'orientació dels abrics, sembla que tampoc n'és un condicionant determinant per a l'elecció, ja que trobem abrics orientats en totes les direccions, encara que podríem aventurar una certa predilecció per les zones de solana. Tampoc sembla haver un especial interès en la situació de les pintures dins els abrics, però no s'han trobat representacions al sòl i són molt escasses al sostre (Salem).

A hores d'ara, el nombre de jaciments amb pintura rupestre esquemàtica al País Valencià s'acosta al centenar, encara que molts dels abrics descoberts no han estat publicats. Aquests abrics estan repartits per les tres províncies, però la seua distribució no és uniforme.

Destaquen principalment dues àrees, la primera la constitueixen les comarques septentrionals de la província d'Alacant (l'Alcoià, el Comtat, la Marina Alta i la Marina Baixa) i les comarques meridionals de València (la Vall d'Albaida, la Costera i la Safor). La segona àrea la formarien les comarques del nord de la província de Castelló (l'Alt Maestrat i els Ports).

A la resta del territori apareixen jaciments aïllats, sense formar un nucli concret i destaquen zones on, fins al moment, no se n'han trobat, com és el cas de les comarques meridionals de la província d'Alacant o les litorals de València a excepció del Camp de Morvedre i la Safor. Però, en molts casos, aquesta mancança pot ser deguda a la falta de prospeccions, per la qual cosa no podem afirmar a hores d'ara la total inexistència. Com a mostra estan les recents troballes, algunes inèdites, a comarques com els Serrans, la Safor o el Vinalopó Mitjà, aquesta última amb certes reserves (HERNANDEZ, FERRER i CATALA, 1991, 55).

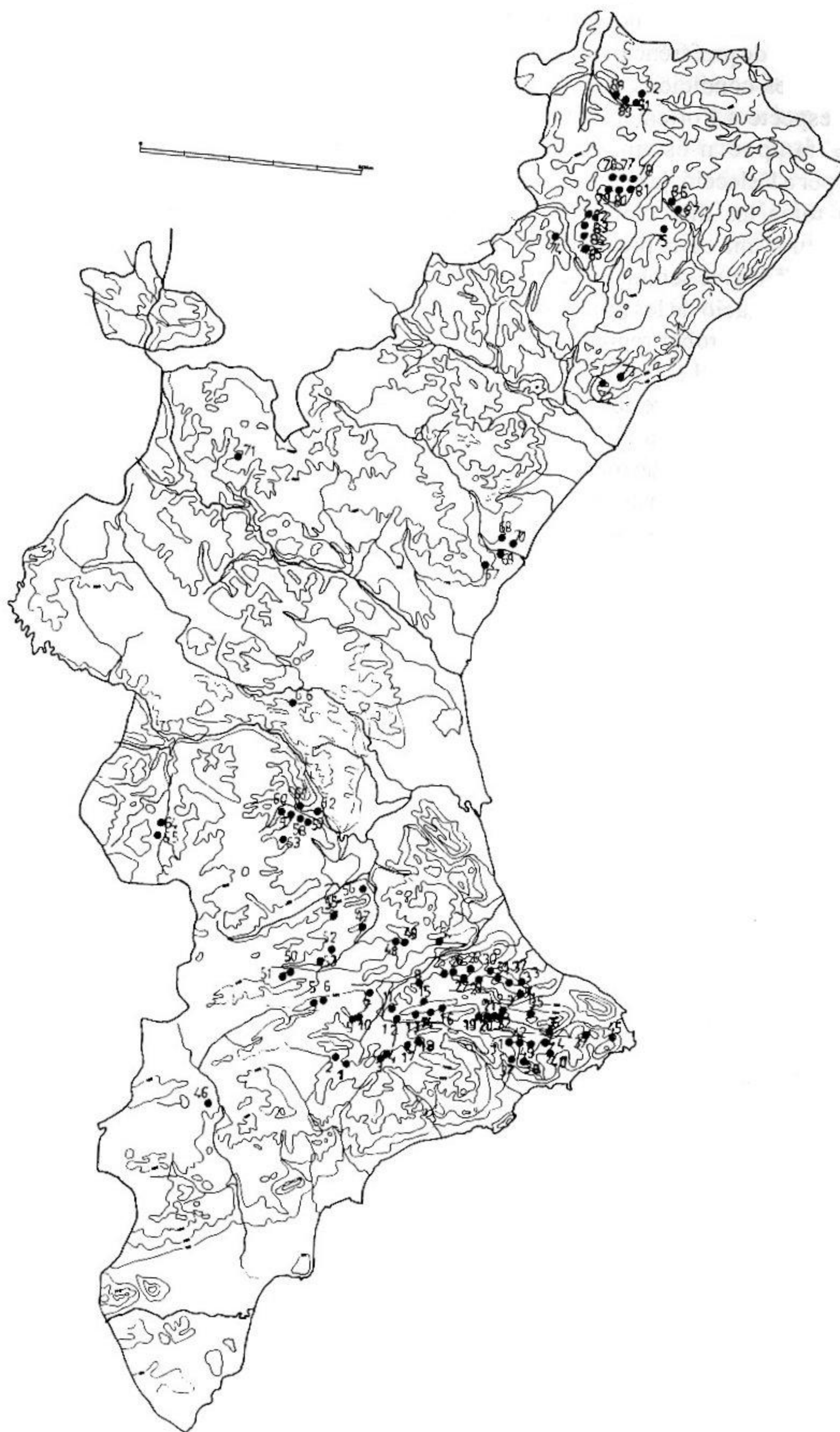
Des de fa alguns anys, s'ha considerat la zona muntanyosa entre les províncies d'Alacant i València com una «província d'art esquemàtic» (HERNANDEZ i C.E.C., 1983, 71; HERNANDEZ, FERRER i CATALA, 1991, 55), per una banda per la quantitat d'indrets amb

art rupestre i per una altra per presentar unes característiques semblants. Cal destacar la comuna aparició en alguns dels abrics d'aquesta àrea de diferents arts rupestres com són el llevanti, el macroesquemàtic i l'esquemàtic, de vegades en un mateix pany. A banda d'això, les figures esquemàtiques més representades en aquesta zona són les barres que presenten diverses posicions i la figura humana que presenta quasi tots els tipus característics d'aquest art. Més escasses són les representacions d'animals: predominen els quadrúpedes, entre els quals es poden identificar cabres i cérvols. També, encara que escassa, es dona la major concentració d'ídols pintats de tot el País Valencià.

Les figures no solen aparèixer formant escenes, però es poden apreciar certes associacions com el cas d'una figura humana i un animal representats al pany 1 de l'abric IV del barranc del Salt (HERNANDEZ, FERRER i CATALA, 1988, 50).

Si bé considerem que les comarques meridionals de València formarien part d'aquesta zona determinada, més al nord, a la comarca de la Canal de Navarrés troben un important conjunt d'abrics que podrien formar també un nucli concret i determinat, amb abundància de representacions com són les figures humanes o els motius geomètrics que pareixen respondre a unes característiques pròpies. Però, la falta de publicació de calcs complets i actualitzats frena la possibilitat d'obtenir conclusions més concretes.

Més al nord, ja a la província de Castelló, trobem una important concentració de jaciments amb art esquemàtic a les comarques de l'Alt Maestrat i els Ports. Aquesta agrupació d'abrics ens permet parlar d'una altra àrea diferenciada dins del País Valencià, amb unes característiques determinades com és el predomini de motius geomètrics (quadres, retícules, cercles, etc.) i figures humanes. Aquestes últimes apareixen representades segons els tipus que es pinten a la resta del territori valencià, però hi ha d'altres que pareixen respondre a una concepció diferent; és el cas, per exemple, de les figures pintades a la Roca del Senallo (Benassal), on algunes estan

Situació dels abrics amb pintura esquemàtica al País Valencià

RELACIÓ DE JACIMENTS AMB PINTURA RUPESTRE ESQUEMÀTICA

PROVÍNCIA D'ALACANT

a) L'Alcoià:

- 1.- La Sarga (Alcoi).
- 2.- Barranc de les Coves (Alcoi).
- 3.- Barranc del Salt (Penàguila).
- 4.- Port de Penàguila.

b) El Comtat:

- 5.- Les Finestres (Alfafara).
- 6.- Cova del Capellà (Alfafara).
- 7.- Penya del Benicadell (Beniarrés).
- 8.- Cova Llarga (L'Orxa).
- 9.- Abric de la Paella (Cocentaina).
- 10.- Abric de la Penya Banyà (Cocentaina).
- 11.- Barranc dels Garrofers (Planes).
- 12.- Abric de la Gleda (Planes).
- 13.- Coves Roges (Benimassot).
- 14.- Coves Roges (Tollos).
- 15.- Abric del Barranc de les Salemes (Fageca).
- 16.- Barranc de la Fita (Famorca).
- 17.- Morro Carrascal (Alcoleja).
- 18.- Barranc de Frainos (Alcoleja).

c) Marina Alta:

- 19.- Cova Alta (Castell de Castells).
- 20.- Pla de Petracos (Castell de Castells).
- 21.- Barranc de Famorca (Castell de Castells).
- 22.- Barranc de Bil·la (Castell de Castells).
- 23.- Racó de Gorgori (Castell de Castells).
- 24.- Abric de les Torrudanes (Vall d'Ebo).
- 25.- Racó del Pou (Vall de Gallinera).
- 26.- Barranc d'En Grau (Vall de Gallinera).
- 27.- Barranc de la Cova Jeroni (Vall de Gallinera).
- 28.- Barranc de Benialí (Vall de Gallinera).
- 29.- Barranc de la Magrana (Vall de Gallinera).
- 30.- Barranc de la Cova Negra (Vall de Gallinera).
- 31.- Benirrama (Vall de Gallinera).
- 32.- Barranc de l'Infern (Vall de Laguart).
- 33.- Racó de la Cova dels Llidoners (Vall de Laguart).

- 34.- Barranc de la Palla (Tormos).
- 35.- Abric del Seguili (Alcanalí).
- 36.- Cova del Mansano (Xaló).

d) Marina Baixa:

- 37.- Abric de la Penya Roc (Benimantell).
- 38.- Abric del Barranc de l'Arc (Benimantell).
- 39.- Pinós (Benissa).
- 40.- Barranc de Bolulla (Bolulla).
- 41.- Barranc de les Covatelles (Confrides).
- 42.- Barranc del Sord (Confrides).
- 43.- Port de Confrides.
- 44.- Penya Escrita (Tàrbena).
- 45.- Balma del Barranc del Palmeral (Teulada).

e) Vinalopó Mitjà:

- 46.- Abrigo de la Sangre (Elda).

PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

a) La Vall d'Albaida:

- 47.- Cova Gran de la Petxina (Bellús).
- 48.- Barranc de Carbonera (Beniatjar).
- 49.- Coveta del Mig (Beniatjar).
- 50.- Abric del Pontet (Bocairent).
- 51.- El Calvari (Bocairent).
- 52.- Abric del Gegant (Ontinyent).
- 53.- Balma de la Fabriqueta (Ontinyent).
- 54.- Salem.

b) La Costera:

- 55.- Barranc del Bosquet (Moixent).
- 56.- Cova del Pernil (Xàtiva).

c) La Canal de Navarrés:

- 57.- Abric del Charco de la Madera (Bicorp).
- 58.- Abric de l'Era del Bolo (Bicorp).
- 59.- Abric de les Gineses (Bicorp).
- 60.- Abric del Zuro (Bicorp).
- 61.- Balsa de Calicanto (Bicorp).
- 62.- La Araña (Bicorp).
- 63.- Espolón del Zapatero (Quesa).

d) Vall de Cofrents:

- 64.- Abric de Pedro Mas (Ayora).
- 65.- Abrigo Eduardo (Ayora).

e) Foia de Bunyol:

- 66.- Cinto de la Ventana (Dos Aguas).

f) Camp de Morvedre:

- 67.- Cova de l'Aigua Amarga (Albalat de Segart).
- 68.- Penya del Sant Esperit (Gilet).
- 69.- Barranc del Diable (Sagunt).
- 70.- Coves Picayo (Sagunt).

g) Els Serrans:

- 71.- Colochas (Gestalgar).

PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

a) La Plana Alta:

- 72.- Castell de Vilafamés.
- 73.- Roques de Mallassén (Vilafamés).

b) L'Alcalatén:

- 74.- Coves de Gargan (Xodos).

c) L'Alt Maestrat:

- 75.- Cova Gran del Puntal (Albocàsser).
- 76.- Barranc de Cirerals (Ares).
- 77.- El Cingle (Ares).
- 78.- El Puig (Ares).
- 79.- Mas del Cingle (Ares).
- 80.- Molí Darrer (Ares).
- 81.- Racó Molero (Ares).
- 82.- Fores de Dalt (Benassal).
- 83.- Racó de Senallo (Benassal).
- 84.- Cova d'En Rampau (Culla).
- 85.- Covassa (Culla).
- 86.- Cingle del Mas d'En Josep (Tírig).
- 87.- Coves de Ribasals o Civil (Tírig).

d) Els Ports:

- 88.- Cova del Barranquet (Morella).
- 89.- Galeria Alta de la Masia (Morella).
- 90.- Galeria de la Partició (Morella).
- 91.- Galeria del Roure (Morella).

pintades en blanc, color no constatat a la resta del País Valencià i d'altres presenten unes característiques que alguns autors pensen que podrien pertànyer a època històrica o bé a un art esquemàtic en els seus moments finals (VIÑAS, SARRIA i MONZONIS, 1981, 103).

Tot i això, caldria una revisió dels calcs antics i un estudi més complet dels motius esquemàtics d'aquesta zona que de vegades han estat inclosos dins de conjunts de pintura levantina i considerats com figures degenerades d'aquest art.

CONSIDERACIONS FINALS

Si bé l'art esquemàtic s'havia considerat com el desconegut dins la investigació prehistòrica, en els darrers anys els nous descobriments i les posteriors publicacions han permès parlar d'un art ben definit, almenys al territori valencià. Amb un nombre considerable d'abrics amb tot tipus de representacions característiques d'aquesta pintura, s'ha iniciat un nou estudi que ens permet parlar de diverses zones o conjunts dins el País Valencià, com són les comarques del nord d'Alacant i sud de València i les del nord de Castelló. Al mateix

temps, les aportacions de les noves investigacions han permès relacionar la pintura rupestre amb decoracions en alguns objectes arqueològics, cosa que posa en evidència la necessitat de relacionar la manifestació artística amb la cultura material.

Si bé hi ha una major concentració de jaciments amb art a les comarques septentrionals d'Alacant i meridionals de València, sembla que aquesta mateixa distribució presenten els jaciments neolítics al País Valencià, alguns dels quals, com la Cova de l'Or (Beniarrés), la Cova de la Sarsa (Bocairent) i la Cova Ampla del Montgó (Xàbia), han proporcionat paral·lels mobles per a les figures pintades als abrics. És també en aquestes comarques on hi ha un predomini de representacions d'ídols pintats que coincideix amb la presència d'un nombre important d'ídols sobre os apareguts en bona part de les coves d'enterrament múltiple d'aquesta zona.

Tot i això, aquesta coincidència podria donar-se per la parcialitat de la inspecció, però la investigació continua i sembla que en un futur podran diferenciar-se nous nuclis que, encara que segueixen la línia de l'art esquemàtic peninsular, presenten unes característiques determinades.

BIBLIOGRAFIA

- ACOSTA, P. (1968): *La pintura esquemática en España*. Salamanca.
- APARICIO, J. (1977): «Pinturas rupestres esquemáticas en los alrededores de Santo Espirito (Gilet y Albalat de Segart, Valencia) y la cronología del arte rupestre». *Saguntum* 12, pp. 31-71.
- APARICIO, J. (1979): «Nuevas pinturas rupestres en la provincia de Valencia». *XV Congreso Nacional de Arqueología*, pp. 399-408.
- APARICIO, J.; MESEGUER, V.; RUBIO, F. (1982): *El primer arte valenciano II. El arte rupestre levantino*. València.
- APARICIO, J.; BELTRAN, A. y BORONAT, J. (1988): *Nuevas pinturas rupestres en la Comunidad Valenciana*. València.
- BELTRAN, A. (1967): «Las pinturas esquemáticas y abstractas del Castillo de Villafamés (Castellón)». *Caesaraugusta* 29-30, pp. 111-120.
- BELTRAN, A. (1974): *Las pinturas rupestres prehistóricas de La Sarga (Alcoy), El Salt (Penáguila) y El Calvari (Bocairent)*. València.
- BELTRAN, A. (1983): «El arte esquemático en la Península Ibérica: orígenes e interrelación. Bases para un debate». *Zephyrus* XXXVI, pp. 37-41.
- BOLUFER, J. (1989): «Las pinturas esquemáticas de la Balma del Barranc del Palmeral». *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, vol. II, pp. 259-268.
- BREUIL, H. (1928): «Vestiges de peintures préhistoriques a la Cueva del Pernil, Játiva (Valence)». *Archivo de Prehistoria Levantina* I, pp. 19-21.
- BREUIL, H. (1932-35): *Les peintures rupestres schématiques de la Peninsule Ibérique*. Lagny.
- DAMS, L. (1984): *Les peintures rupestres du Levant Espagnol*. París.

- GONZALEZ, A. (1976): «El complejo rupestre del riu Montllor II. Los cruciformes de Fores de Dalt, Benassal (Castellón)». *Zephyrus* XXVI-XXVII, pp. 243-257.
- GONZALEZ, A. (1979): *Carta arqueològica del Alto Maestrazgo*. València.
- GRANDE DEL BRIO, R.; GONZALEZ-TABLAS, F.J. (1990): «Las pinturas de Las Colochas (Sierra de Gestalgar, Valencia)». *Archivo de Prehistoria Levantina* XX, pp. 299-316.
- GUSI, F. (1984): *Castellón en la prehistoria*. Castelló.
- HERNANDEZ PACHECO, E. (1918): «Estudios de arte prehistórico I. Prospección de las pinturas rupestres de Morella la Vella II. Evolución de las ideas madres de las pinturas rupestres». *Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, nota 16. Madrid.
- HERNANDEZ PACHECO, E. (1924): *Las pinturas prehistóricas de la Cueva de la Araña. Evolución del arte rupestre en España*. Madrid.
- HERNANDEZ PEREZ, M.S. (1984): «Arte rupestre». *Alcoy, Prehistoria y Arqueología. Cien años de investigación*, pp. 217-230.
- HERNANDEZ PEREZ, M.S. (1990): «Arte rupestre en la región central del Mediterráneo peninsular». *Aragón/ Litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria*, pp. 141-160.
- HERNANDEZ PEREZ, M.S.; CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS (1983): «Arte rupestre en el País Valenciano. Recientes aportaciones». *Zephyrus* XXXVI, pp. 63-75.
- HERNANDEZ PEREZ, M.S.; C.E.C. (1984): «Pinturas rupestres en el Barranc del Bosquet (Moixent, Valencia)». *Lucentum* III, pp. 5-22.
- HERNANDEZ PEREZ, M.S.; SEGURA MARTI, J.M. (1985): *Pinturas rupestres esquemàtiques en las estribaciones de la serra del Benicadell, La Vall d'Albaida (Valencia)*. València.
- HERNANDEZ, M.S.; FERRER, P.; CATALA, E. (1986): «Arte rupestre en el Estret de les Aigües (Bellús-Xàtiva, Valencia)». *Lucentum* V, pp. 7-15.
- HERNANDEZ, M.S.; FERRER, P.; CATALA, E. (1988): *Arte rupestre en Alicante*. Alacant.
- HERNANDEZ, M.S.; FERRER, P.; CATALA, E. (1991): «Tres nuevos yacimientos con pinturas rupestres en Alicante». *Alberri* 4, pp. 31-61.
- JIMENEZ DE CISNEROS, D. (1922): «La Peña Escrita de Tárben». *Ibérica* XVII, pp. 319-320.
- JORDA, F.; ALCACER, J. (1951): *Las pinturas rupestres de Dos Aguas (Valencia)*. València.
- MARTI, B.; HERNANDEZ, M.S. (1988): *El Neolític valencià. Art rupestre i cultura material*. València.
- MARTINEZ SANJOSE, J.S. (1989): «Pinturas rupestres esquemàtiques en Ayora: El Abrigo Eduardo». *Cullera* 1, pp. 32-40.
- MONZONIS, F.; VIÑAS, R. (1980): «Cinco nuevos abrigos con arte rupestre en la zona de Bicorp (Valencia)». *Altamira symposium*, pp. 397-410.
- OBERMAIER, H.; WERNERT, P. (1919): *Las pinturas rupestres de La Valltorta (Castellón)*. Madrid.
- OLIVER, R.; ARIAS, J.M. (1991): «Pinturas esquemàtiques del abrigo del Espolón del Zapatero (Quesa, Valencia)». *Saguntum* 24, pp. 137-143.
- PEREZBURGOS, J.M.; GALIANA, M.F. (1990): «Nova troballa d'art rupestre a la Marina Alta: l'Abric del Seguilí (Alcanalí, Alacant)». *III Congrés d'estudis de la Marina Alta*, pp. 49-53.
- PORCAR, J.B.; OBERMAIER, H.; BREUIL, H. (1935): *Excavaciones a Cueva Remigia*. Madrid.
- PORCAR, J.B. (1950): «Algunas pinturas del arte rupestre levantino atribuidas al período Eneolítico». *Crónica del I Congreso Nacional de Arqueología y V del Sudeste*, pp. 53-57.
- RIBERA, A. (1989a): «L'Abric del Gegant y las pinturas rupestres prehistóricas de la capçalera del riu d'Ontinyent (La Vall d'Albaida, Valencia)». *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, pp. 195-209.
- RIBERA, A. (1989b): «Pintures rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent: La Balma de la Fabriqueta». *Estudis i Documents*, pp. 28-33.
- RIBERA, A. (1989c): «L'Abric del Pontet. Pintures rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent». *Alba* 4, pp. 9-19.
- RIBERA, A. (1989d): «La Cova del Capellà i els abrics de Les Finestres. Pintures rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent». *Revista de Festes d'Ontinyent*.
- RIPOLL, E. (1963): *Pinturas rupestres de La Gasulla (Castellón)*. Barcelona.
- RIPOLLES, E. (1990): «Nuevos hallazgos de arte rupestre en las estribaciones meridionales de la sierra Calderona». *Saguntum* 23, pp. 89-108.
- SARRIA, E. (1983): «Las pinturas del Barranc dels Cirerals, Ares del Mestre (Castellón de la Plana)». *Zephyrus* XXXVI, pp. 255-258.
- SARRIA, E. (1987): «Las pinturas esquemàtiques de la Galeria de la Partició (Morella la Vella, Castellón)». *I Congreso Internacional de Arte Rupestre*, pp. 205-210.
- TORREGROSA, P. (1992): *La pintura rupestre esquemàtica en el País Valencià*. Memoria de Licenciatura. Universitat d'Alacant. (Inèdita).
- VIÑAS, R.; SARRIA, E.; MONZONIS, F. (1981): «Nuevas manifestaciones de arte rupestre en el Maestrazgo (Castellón de la Plana)». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología castellonenses* 6, pp. 97-120.
- VIÑAS, R. (1982): *La Valltorta. Arte rupestre del Levante español*. Barcelona.
- VIÑAS, R.; SARRIA, E. y ALONSO, A. (1983): «La Cova de Gargan, Xodos (Castellón de la Plana)». *Zephyrus* XXXVI, pp. 309-314.